

Abdullah Bosnevî'nin "Kitâbu Sırrı'l-Kabdı ve'l-Asr fî Tefsîri Sûreti'l-Asr" İsimli Risalesinde Tefsir Yöntemi

(Abdallah Bosnawî's Exegetical Method in His Apstle Called "Kitâb al-Sırr al-Kabdi va al-'Asr fî
Tafsîr al-Surât al-'Asr")

Oğuzhan Şemseddin YAĞMUR

Dr. Öğr. Üyesi, Ege Üniversitesi Assistant Professor, Ege University
Birgivi İlahiyat Fakültesi Birgivi Faculty of Teoloji
Temel İslam Bilimleri Basic Islamic sciences
İzmir | Türkiye İzmir | Türkiye
oguzhan.yagmur@ege.edu.tr orcid.org/0000-0003-3620-6118

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü | Araştırma Makalesi Article Types | Research Article
Geliş Tarihi | 20/Temmuz/2023 Received | 20/July/2023
Kabul Tarihi | 14/Aralık /2023 Accepted | 14/December/2023
Yayın Tarihi | 31/Aralık/2023 Published | 31/December/2023

Bu makale "Fusûs Şârihi Abdullah Bosnevî'nin Asr Suresi This article , was produced from the abstract of
Tefsiri" adlı bildiri özetinden üretilmiştir Tekirdağ the paper titled "Fusûs Commentator Abdullah
Namık Kemal Üniversite-Uluslararası Balkan Üniversitesi, Bosnevî's Interpretation of Surah Asr" Tekirdağ
2022. Namık Kemal University-International Balkan
University, 2022.

Atıf | Cite as:

Yağmur, Oğuzhan Şemseddin. "Abdullah Bosnevî'nin "Kitâbu Sırrı'l-Kabdı ve'l-Asr fî Tefsîri Sûreti'l-Asr" İsimli
Risalesinde Tefsir Yöntemi [Abdallah Bosnawî's Exegetical Method in His Apstle Called "Kitâb al-Sırr al-Kabdi va al-'Asr fî
Tafsîr al-Surât al-'Asr"]". Tokat İlmîyat Dergisi | Tokat Journal of İlmîyat 11/2 (Aralık | December 2023), 418-441.

[https:// DOI: 10.51450/ilmiyat.1330262](https://doi.org/10.51450/ilmiyat.1330262)

İntihal | Plagiarism:

Bu makale, iTenticate aracılığıyla taranmış ve intihal içermediği teyit edilmiştir.

| This article has been scanned by iTenticate and no plagiarism has been detected.

Copyright © Published by Tokat Gaziosmanpaşa University Faculty of Islamic Sciences. Tokat | Türkiye.

<https://dergipark.org.tr/ilmiyat>

Abdallah Bosnawî's Exegetical Method in His Apostle Called "Kitâb al-Sırr al-Kabdi va al-'Asr fî Tafsîr al-Surât al-'Asr"

Abstract: The Holy Qur'ân has been read, memorized, written and reproduced by large masses of people since the first day it was sent down. In this way, the Qur'an has survived to the present day in a mutawâtir and complete form. After the death of Prophet Mohammad, the geographical and cultural borders of Islam expanded and new questions and problems emerged as people from different cultures and civilizations adopted Islam. In order to answer these questions, commentators have carried out tafsir studies using different methods in order to better understand and explain the meaning and message of the Qur'ân, and within this framework, they have written a complete Qur'ân or individual sûrat-verse commentaries. These studies were carried out for various purposes such as understanding the language and style of the Qur'ân, knowing the geography to which the verses were sent and the reasons for sending them, revealing the meanings of the verses and sûrats, interpreting the provisions of the Qur'ân in every field or revealing their deep meanings. In these studies, commentators benefited from the scientific and cultural accumulation of their period, as well as basic methods such as narration and sagacity. On the other hand, the Ottoman Empire was one of the most important centers of the Islamic world, both politically and culturally. Science and knowledge in the Ottoman Empire always developed during its period. One of these sciences was Tafsîr. The cultural structure of the Ottoman Empire, the importance it gave to knowledge and the environment it provided paved the way for a significant accumulation in the field of sûrat and verse exegeses. The expansion of the empire and the opportunities provided to scientists increased both the efficiency and depth of studies in this field. Some of the works written during this period have survived to the present day as manuscripts. Some of these works are in libraries in Turkey and have not yet been examined in detail. Introducing these works in manuscript libraries will contribute to the preservation of scientific and cultural heritage, to the discovery of the history and intellectual riches of the society, and to pave the way for new studies in this field. 'Abdallâh Bosnawî is someone who lived and produced works during the Ottoman period. His manuscripts have survived to the present day and are preserved in libraries. Bosnawî, who started his primary education in Bosnia and continued in Istanbul and Bursa, and then traveled to different parts of the Islamic world, is knowledgeable enough to write works in other fields of Basic Islamic Sciences, especially Tafsîr and Hadîth. However, the field in which he is most famous is the field of Sûfism, which is one of the sub-branches of Basic Islamic Sciences. His works also include surah-verse commentaries. Their number is twenty eight, and a significant part of them has not been studied yet. Bosnawî's tafsîr treatises are also important in that they were written in different regions of the Islamic world and in different cultural environments. This situation shows that Bosnawî has common cultural values of the Islamic world and makes efforts to protect and develop these values. The parts of these works that have not yet been unearthed constitute an important source for future research and are valuable in terms of understanding the understanding of tafsîr in the Ottoman Empire period and furthering studies in this field. In this study, the treatise on the interpretation of the Sûrat al-Asr, in which 'Abdallâh Bosnawî, who lived in the 16th century, discussed various issues such as the nature of the soul, the meaning of the word "Asr", the nature of faith and deeds, different types of patience, the stages of human servitude, was discussed, examined in terms of the method of exegesis, and Bosnawî. Attention was drawn to his commentator personality. In this treatise, Bosnawî used a strong and difficult to understand language and was not meticulous about citing sources. Although he used narration-sagacity methods, he mainly resorted to the ishari method due to his sociocultural environment and his commitment to the Ibn Arabi school. The study is based on the treatise named "Kitâb al-Sırr al-Kabd ve al-'Asr fî Tafsîr al-Sûrat al-'Asr", which is recorded between sheets 97a-102b of the work numbered 2129 in the Cârullah section of the Suleymaniye Manuscript Library.

Keywords: Tafsîr, Treatise, Sûrat al-'Asr, 'Abdallâh al-Bosnawî, Shârih al- Fusûs.

Abdullah Bosnevî'nin "Kitâbu Sırrı'l-Kabdı ve'l-Asr fî Tefsîri Sûreti'l-Asr" İsimli Risalesinde Tefsir Yöntemi**

Öz: Kur'ân-ı Kerîm, indirildiği ilk günden bu yana geniş halk kitleleri tarafından okunmuş, ezberlenmiş ve mütevatir bir şekilde günümüze kadar ulaşmıştır. Hz. Muhammed'in vefatından sonra müfessirler, Kur'ân'ın anlamını ve mesajını daha iyi anlama ve anlatmak amacıyla farklı yöntemler kullanarak tefsir çalışmaları yapmışlar ve bu çerçevede tam bir Kur'ân ya da müstakil sûre-âyet tefsirleri yazmışlardır. Bu çalışmalar, Kur'ân'ın dil ve üslubunun anlaşılması, âyetlerin içeriğinin ortaya çıkarılması, Kur'ân'ın hükümlerinin yorumlanması veya batınî anlamlarının açığa çıkarılması gibi çeşitli amaçlar doğrultusunda gerçekleştirilmiştir. Müfessirler, bu çalışmalarda rivayet ve dirayet gibi temel yöntemlerin yanı sıra, kendi dönemlerindeki ilim ve kültür birikimlerinden de yararlanmışlardır. Osmanlı İmparatorluğu hem siyasi hem de kültürel açıdan İslam dünyasının en önemli merkezlerinden biri olmuştur. Bu durum, sure ve ayet tefsiri alanında da önemli bir birikimin oluşmasına zemin hazırlamıştır. İmparatorluğun genişlemesi ve bilim insanlarına sağlanan imkânlar, bu alandaki çalışmaların hem verimliliğini hem de derinliğini artırmıştır. Bu dönemde yazılan eserlerin bir kısmı yazma eser olarak kütüphanelerde bulunmaktadır ve henüz detaylı bir şekilde incelenememiştir. Yazma eser kütüphanelerindeki bu eserlerin tanıtılması, ilmi ve kültürel mirasın korunmasına ve toplumun tarihi ile entelektüel zenginliklerinin keşfedilmesine katkı sağlayacaktır. Abdullah Bosnevî, bu dönemde eser veren ve eserleri yazma olarak kütüphanelerde bulunan isimlerden biridir. İlk öğrenimine Bosna'da başlayıp İstanbul ve Bursa'da devam eden, sonrasında İslam dünyasının farklı bölgelerine seyahatlerde bulunan Bosnevî, Tefsir ve Hadis başta olmak üzere Temel İslam Bilimlerinin diğer alanlarında da eser yazacak kadar bilgi sahibidir. Ancak meşhur olduğu alan tasavvuf sahasıdır. Onun eserleri arasında sûre-âyet tefsirleri de yer almaktadır. Bunların sayısı yirmi sekizdir ve bunların önemli bir kısmı üzerinde henüz çalışma yapılmamıştır. Bosnevî'nin tefsir risaleleri, İslam dünyasının farklı bölgelerinde ve farklı kültürel ortamlarda yazılmış olmaları bakımından da önemlidir. Bu durum, Bosnevî'nin İslam dünyasının ortak kültürel değerlerine sahip olduğu ve bu değerlerin korunması ve geliştirilmesi için çaba sarf ettiğini göstermektedir. Bu eserlerin, henüz gün yüzüne çıkarılmamış olan kısmı, gelecekteki araştırmalar için önemli bir kaynak teşkil etmektedir ve Osmanlı İmparatorluğu dönemindeki tefsir anlayışının anlaşılması ve bu alandaki çalışmaların daha ileriye götürülmesi açısından değerlidir. Bu çalışmada, 16. yüzyılda yaşamış Abdullah Bosnevî'nin ruhun mahiyeti, "asr" kelimesinin anlamı, iman ve amelî niteliği, sabrın farklı türleri, insanın kulluğunun aşamaları gibi çeşitli konuları ele aldığı Asr sûresinin tefsiri risalesi ele alınmış, tefsir yöntemi açısından incelenmiş ve Bosnevî'nin müfessir kişiliğine dikkat çekilmiştir. Bosnevî, bu risalesinde ağırdal ve anlaşılması zor bir dil kullanmış, kaynak belirtme konusunda titiz davranmamıştır. Rivayet-dirayet yöntemlerini kullanmasına rağmen, sosyokültürel çevresi ve İbn Arabî ekolüne olan bağlılığı nedeniyle ağırlıklı olarak işârî yöneme başvurmuştur. Çalışma, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi'nde yer alan Cârullah kısmı içindeki 2129 demirbaş numaralı eserin, 97a-102b varakları arasında kayıtlı olan "Kitâbu Sırrı'l-Kabdı ve'l-Asr fî Tefsîri Sûreti'l-Asr" isimli risaleyi temel almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Risale, Asr Sûresi, Abdullah Bosnevî, Şârihu'l-Fusûs.

Giriş

Kur'ân-ı Kerîm, bütün insanlar için bir öğüt, gönüllerdeki tüm hastalık ve dertlere kesin bir şifâ, müminler için yol gösterici ve rahmet kaynağı olarak indirilen son kutsal kitaptır.¹

¹ Yûnus 10/57, eş-Şu'arâ 26/192.

Müslümanlar, dinlerini öğrenirken, bireysel ve toplumsal hayatlarında kendilerine yol çizerken ve hayatı anlamlandırırken temel kaynak olan Kur'ân'a başvururlar. Bu nedenle Kur'ân'ın doğru anlaşılması ve yorumlanması gerekir. Bu anlama, anlamlandırma ve yorumlama faaliyetiyle "Tefsir ilmi" ilgilenir.

Selefe ait açıklamaları nakletmek suretiyle âyet(ler)in Hz. Peygamber döneminde ne anlam ifade ettiğinin tespit edilmesine *tefsir*;² âyet(ler)in anlamına yönelik çeşitli ihtimaller üzerinde durulup re'y ve içtihat yoluyla bunlardan birinin tercih edilmesine ise *te'vil* denir. *Te'vil*, araştırmacının kendi bilgi birikimi muvacehesinde yapmış olduğu çıkarımlardan oluşmaktadır.³ Bu açıdan bakıldığında günümüzde *tefsir* kelimesinin daha ziyade *te'vil* anlamında kullanıldığı görülmektedir.⁴

Anlaşılsın diye Arapça indirildiği bizzat Allah Teâlâ tarafından bildirilen⁵ Kur'ân'ın en yetkin ilk müfessiri yine bizzat onun kendisi ve elçisidir. Hz. Peygamber hayatta iken âyetlerin bir kısmının açıklamasını yapmıştı. Nitekim Sahabe açıklanmasını istedikleri âyetleri hayatta iken bizzat ona soruyor ve ondan öğrenebiliyorlardı. Hz. Peygamber'in vefatının hemen ardından çok büyük bir problem yaşanmadı. Çünkü sahabe vahye muhatap ilk kitle olması hasebiyle âyetlerin nüzul ortamını ve ne hakkında indiğini biliyordu. Ancak İslam'ın coğrafi genişlemesiyle birlikte, farklı kültür ve medeniyetlere mensup bireylerin İslam'ı tercih etmesi neticesinde, Kur'ân'ı anlama sürecinde zaman, kültür ve dil gibi etkenlerden kaynaklanan yeni sorunlar ortaya çıktı. Bunlara cevap verebilmek amacıyla ilk dönemin ve özellikle dinî metinlerin yeniden anlaşılması zorunlu hale geldi.

Bu minvalde Kur'ân'ı anlamaya ve açıklamaya çalışan müfessirler, başlangıçta büyük ölçüde Hz. Peygamberin hadislerini, sahabe ve tabiin sözlerini aktarmakla yetinerek *Rivayet Tefsiri* adı verilen yöntemi benimsediler. Ancak, zamanla sosyo-kültürel ve coğrafi şartların değişmesiyle

² Bu bizim de tercih ettiğimiz tefsirin muhtemel tanımlarından bir tanesidir. Mâturîdî'nin tefsiri sahabeye tevili ise fukahâyâ hasretmesini ve tefsirine "Te'vilâtü'l-Kur'ân" adını vermesini de bu çerçevede değerlendirmek mümkündür. Mâturîdî'nin tefsir ve tevil ayrımı için bk. Ebû Mañşûr Muhammed b. Muhammed el-Mâturîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sunne*, thk. Mecdî Bâsellûm (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1426/2005), 1/349. Zerkeşî tefsiri biraz daha farklı şekilde "Hz. Muhammed (sav)'e indirilmiş olan kitabın anlaşılması, manalarının açıklanması, hükümlerinin ve hikmetlerinin açığa çıkarılması kendisi vasıtasıyla bilinen ilimdir" şeklinde tanımlamaktadır. Ebû Abdullâh Muhammed b. Bahâdır ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi ulûmi'l-Ḳur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm (b.y.: Dâru İhyâ'î'l-Kutubi'l-Arabiyye, 1376/1957), 1/13. Tefsir ilminin tanımı ve mahiyeti hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Demirci, "Tefsir İlminin Mahiyeti", *Tefsir İlminin Mahiyeti* 1/1 (2017), 21-46.

³ Tefsir ve te'vil kelimesine yönelik tanımlar ve açıklamalar için bk. ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi ulûmi'l-Ḳur'ân*, 2/146-217; Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Ebî Bekr b. Muhammed es-Süyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm (b.y.: el-Hey'etu'l-Mısriyyeti'l-Amme li'l-Kuttâb, 1394/1974), 4/192-200; Muhammed Abdül'azîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân fi ulûmi'l-Kur'ân* (Kâhire: Matbatü İse'l-Bâbi'l-Halebi ve Şürekâhu, 1948), 2/112-14, 49-51; Muhammed Hüseyin ez-Zehbeî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn* (Kâhire: Mektebetü Vehbe, 1985), 1/104-112.

⁴ Tefsirin mahiyeti, Tefsir ve Te'vil kelimelerinin Tefsir ilmi sahasının bir terimi olarak ne anlam ifade ettikleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Öztürk, *Tefsirin Halleri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 30-46; Abdulhamit Birişik, "Tefsir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/281-290.

⁵ Yûsuf 12/2.

birlikte, Kur'ân ilimleri, Arap dili ve edebiyatı, fıkıh, kelam, tarih, mantık, felsefe, tasavvuf gibi çeşitli ilim dallarından da faydalanarak Kur'an ayetlerini açıklamaya yönelik *Dirayet Tefsiri* yaklaşımını geliştirdiler. Bu süreçte bazı İslam âlimleri de fıkıh, itikad ya da dilbilimsel izahlar gibi sadece belli birtakım noktalara odaklanan eserler kaleme aldılar.⁶ Bu çabanın bir sonucu olarak, tasavvuf geleneğine bağlı olan mutasavvıflar da ilham, keşif ve diğer sezgisel bilgileri kullanarak *İşârî-Tasavvufî Tefsir* adı verilen bir yaklaşımla Kur'an ayetlerini yorumladılar.⁷

Sûfinin kalbinde ortaya çıktığı kabul edilen işaretlere dayanarak âyetleri yorumlamasını ve mutasavvıfların bu yöntemle gerçekleştirdikleri tefsir faaliyetlerini ifade eden bir terim olarak kullanılan işârî tefsirin⁸ izlerine ilk olarak sahabe ve tabiin döneminde rastlanmaktadır. Bu faaliyet, başlangıçta genel bir yaklaşım olarak ortaya çıkmış ve zamanla belirli ayetlere odaklanarak gelişmiştir. Hicri üçüncü yüzyıldan itibaren de sistematik bir şekilde yapılmaya başlanarak kapsamını genişletmiş ve müstakil işârî-tasavvufî tefsirlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır.⁹

Tasavvufun henüz başlangıç aşamasında, Kur'ân'ın bazı âyetleri sûfî bakış açısıyla tefsir eden Hasan-ı Basrî (öl. 110/728), Ca'fer-i Sâdık (148/765) ve Abdullah b. Mübarek (öl. 181/797) işârî tefsirin ilk temsilcileri arasında yer almaktadır. Sehl b. Abdillâh et-Tüsterî (öl. 283/896), Cüneyd-i Bağdâdî (öl. 298/910) ve Mûsâ el-Vâsıtî (öl. 331/932) ise işârî tefsiri geliştirerek onu sistematik hale getiren kişilerdir. Bunların ardından Ebû Abdîrrahman es-Sülemî (öl. 412/1021), yazdığı *Hakâiku't-Tefsîr* adlı eserle kendinden önceki bütün mutasavvıfların görüşlerini eserinde toplayan ve işârî tefsirde en büyük gelişmeyi sağlayan kişidir. Öğrencisi Kuşeyrî (öl. 465/1072) de tefsirde tasavvuf ile şeriatı (hakikat ile tasavvufu) uzlaştırmaya çalıştığı, tasavvuf tarihinin kapsamlı tefsirlerinden birisi olan *Letâifu'l-İşârât*'ı yazarak bu gelişmeyi devam ettirmiştir. Bu sürecin son halkası olarak sayılabilecek şahıs İbnü'l-Arabî (öl. 638/1240)'dir. Ona kadar zahir-batın ayrımı üzerinden devam eden tasavvufî tefsir, onunla *vahdet-i vücûd* felsefesinin etkisi altına girdi ve ilgili âyetler bu

⁶ Rivayet-dirayet ayrımı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/112-258; Mustafa Karagöz, "Tefsirde Rivayet Dirayet Ayrımının Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti", *Bilimname: Düşünce Platformu* 2/5 (Şubat 2004), 45-60; Muhammed Aydın, "Rivayet Tefsiri' Kavramı ve Kur'an'ın Kur'an ile Tefsiri: Eleştirel Bir Yaklaşım", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2009), 1-32.

⁷ Tefsirin Rivayet-Dirayet dışında kelâmî/mezhebi, bilimsel, tasavvufî gibi diğer bölümlere de ayrılmasının tarihsel serüvenine yönelik bilgi için bk. Oğuzhan Şemseddin Yağmur, *Zemahşerî'nin Kur'an'ı Yorumlama Yöntemi* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2020), 484-485.

⁸ İşârî tefsirin tanımları genellikle iki temel noktada yoğunlaşmaktadır. Bunlardan ilki, tasavvuf erbabına açık olan işaretler; diğeri ise bu işaretlerden yola çıkarak âyetlerin zahir anlamı dışında tevîl edilmesidir. Örneğin Zürcânî İşârî tefsir için "seyr-u sülûk ve tasavvuf erbâbına görünen gizli bir işaret sebebiyle, Kur'an'ı zâhirî manâsından başka bir manâ ile te'vîl etmektir" şeklinde bir tanım yaparken, Zehabî de benzer bir şekilde "seyr-u sülûk ehline zâhir olan birtakım gizli işaretler gereğince ilk etapta akla gelen manaların tersine Kur'an âyetlerini te'vîl etmektir" şeklinde tanımlama yapmaktadır. ez-Zürcânî, *Menâhilü'l-İrfân fi ulûmü'l-Kur'an*, 2/78; ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/261; İşârî tefsir hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Süleyman Ateş, *İşârî Tefsir Okulu* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1998); Süleyman Uludağ, "İşârî Tefsir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/424-428.

⁹ İşârî tefsirin tarihsel gelişimi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, 27-257.

çerçevede tevil edilmeye başlandı.¹⁰ Onun fikirleri muhalif olanları dahi az çok etkiledi ve vahdet-i vücûd felsefesi bu alanda eser verenlerin tefsirlerinde kendisine yer buldu. Necmeddin-i Dâye (öl. 654/1256), Sadreddîn Konevî (öl. 673/1274), Abdurrezzâk Kâşânî (öl. 730/1330) ve Alâu'd-Devle Simnânî (öl. 736/1335) gibi ünlü mutasavvıflar onun görüşlerini devam ettirdiler.¹¹

Osmanlı devletinin kuruluşundan itibaren tasavvufî hareket geniş halk kitlelerine yayılarak kısa sürede büyük bir ivme kazanmış ve bu dönemde birçok işârî tefsir yazılmıştır. Bedreddin Simâvî'nin (öl. 820/1420), *Nûru'l-Kulûb*'u, Molla Fenârî'nin (öl. 834/1431) *Aynü'l-A'yân*'ı, Ni'metullâh Nahcivânî'nin (öl. 920/1514) *el-Fevâtihu'l-Îlâhiyye ve'l-Mefâtihu'l-Gaybiyye*'si, Azîz Mahmûd Hüdâyî'nin (öl. 1038/1628) *Nefâisü'l-Mecâlis*'i, İsmâil Ankaravî'nin (öl. 1042/1633) *Futûhât-ı Ayniyye*'si ile Bursevî'nin (öl. 1137/1725) *Rûhu'l-Beyân*'ı bu zengin külliyyat içinde yer alan eserlerden sadece bir kısmıdır. Bu tefsirlerin bazılarında (*Aynü'l-A'yân* ve *el-Fevâtihu'l-Îlâhiyye ve'l-Mefâtihu'l-Gaybiyye* gibi) İbnü'l-Arabî ve öğrencisi Sadreddîn Konevî'nin görüşlerinin etkili olduğunu söylemek mümkündür.

Osmanlı döneminde yaşayıp İbnü'l-Arabî'den etkilenen, onun eserlerinin şerhini yapan, İbnü'l-Arabî ekolünün temsilcisi sayılabilecek kişilerden birisi de Abdullâh Bosnevî (öl. 992/1054)'dir. Altmıştan fazla eser kaleme aldığı belirtilen Bosnevî'nin, otuza yakın eseri âyet-sûre tefsiridir ve işârî tefsir yöntemi ile yazılmıştır. Onun tefsir ilmi ile alakalı bu eserleri üzerine henüz yeteri kadar çalışma yapılmış değildir. Bu çalışmada Bosnevî'nin Asr sûresi tefsiri hakkında yazmış olduğu, el-yazma halinde bulunan tefsir risalesi değerlendirilecektir. Öncelikle kısaca Abdullah Bosnevî'nin hayatı üzerinde durulacak, Asr sûresi tefsirleri hakkında bilgi verilecek ve daha sonra Bosnevî'nin Asr sûresi üzerine kaleme aldığı "*Sırru'l-Kabdi ve'l-Asr fî Tefsîri Sûreti'l-Asr*" isimli eserini tefsir yöntem açısından değerlendirmeye tabi tutacağız.

1. Abdullah Bosnevî'nin Hayatı, Tefsir Risaleleri

1.1. Hayatı

"Bosnevî", "Şârihu'l-Fusûs", "Gaibî" ve "Abdi Efendi" lakaplarıyla meşhur olan Abdullah Bosnevî 992/1584 yılında Osmanlı devletinin önemli merkezlerinden birisi olan Bosna'da doğdu. İlk öğrenimini Bosna'da tamamladıktan sonra İstanbul'a ve ardından Bursa'ya geçti. Dönemin meşhur âlimlerinden İslamî ilimler dersleri alan Bosnevî, tasavvuf konularına yöneldi ve böylece hayatında yeni bir dönem başlamış oldu. Bursa'da Bayramiyye¹² tarikatının Melâmilik¹³ kolunun şeyhi olan Hasan Kabâdûz'a intisab etti ve ondan icazet alarak bu ekolün, ikinci döneminin önde gelen temsilcilerinden birisi oldu. 1046/1636 yılında çıkmış olduğu hac yolculuğunda önce Mısır'a

¹⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. ez-Zehbî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 2/252-253; Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, 38-211; Demirci, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, 354-361.

¹¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, 191-192.

¹² Fuat Bayramoğlu - Nihat Azamat, "Bayramiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/269-273.

¹³ DîA, "Melâmiyye (ikinci Devre Melâmîleri, Bayramîler)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/25-29.

uğrayıp bir süre orada kaldı ve ardından Hicaz'a geçti. Hac ziyareti sırasında uğradığı bölgelerde Melâmîliğin yayılmasına katkı sağladı. Hac yolculuğundan dönerken Şam'a uğradı ve görüşlerinden çokça istifade ettiği Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin¹⁴ kabri yanında bir süre inzivaya çekildi. İnziva sonrası hayatının geri kalan kısmını Konyada geçirdi ve 1054/1644 yılında vefat etti. Vasiyeti üzerine Konya'da İbnü'l-Arabî'nin öğrencilerinden Sadreddîn Konevî'nin kabrinin yanına defnedildi.¹⁵

1.2. Tefsir Risaleleri

Tefsir, fıkıh ve hadis alanında eserler veren Abdullah Bosnevî mutasavvıf kişiliği ve tasavvuf alanındaki eserleriyle tanınmaktadır. Özellikle Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin *Fuşûşu'l-Hikem* adlı eserini şerh ettiği için kendisine verilen "Şârihu'l-Fusûs" lakabı ile meşhur olması onun bu yönüne vurgu yapmaktadır. Ancak o, tefsir alanında azımsanmayacak derecede fazla eser kaleme almıştır. Nitekim bu eserleri gün yüzüne çıkartmak ve araştırmacıların hizmetine sunmak amacıyla Mehmet Akif Alpaydın, 2017 yılında; Hidayet Aydar da 2018 yılında birer makale yayımlamışlardır.¹⁶ Bu makalelerde bibliyografya kitaplarından elde edilen verilere dayanarak Abdullah Bosnevî'nin 60'tan fazla eseri zikredilmiş ve tefsirler ilgili olan Alpaydın'ın 26; Aydar'ın 28 tane olarak tespit ettiği eserler hakkında bilgi verilmiştir. Ali Ekber Ziyai ise çalışmasında Bosnevî'nin 61 eserinin ismini kaynaklardan derleyerek bize aktarmıştır.¹⁷

Bosnevî'nin tefsirle ilgili risalelerinden günümüze kadar sadece iki tanesi üzerine çalışma yapılmıştır. Bunlardan birisi Ali Ekber Ziyai'nin 2014 yılında "Sırru Ta'ayyüni Kavlihi Teâlâ va'bud Rabbeke Hattâ Ye'tiyeke'l-Yakîn" risalesini incelemek üzere kaleme aldığı "Abdullah Bosnevî Efendi ve 'Sırr-i Yakîn' Risalesi"dir.¹⁸ Diğeri ise Mehmet Akif Alpaydın'ın 2017 yılında genel olarak Bosnevî'nin tefsir risalelerini özel olarak "Tefsîru Sûreti ve'l-Âdiyât" risalesini tanıttığı "Abdullah Bosnevî'nin Tefsir Risaleleri ve Türkçe Âdiyât Sûresi Tefsiri" isimli çalışmasıdır.

Tefsirle ilgili bu eserler için bizim de üzerinde çalıştığımız risalenin içinde bulunduğu ve yerinde görme imkânı elde ettiğimiz koleksiyona bakıldığında müellifin baştan sona tam bir

¹⁴ Mahmud Erol Kılıç, "İbnü'l-Arabî, Muhyiddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/493-516.

¹⁵ Bosnevî'nin hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mustafâ b. Abdullâh Hâcî Halife Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn* (Bağdat: Mektebetu'l-Musennâ, 1941), 2/1263-1264; Muhammed Emîn b. Fadlillâh el-Muhibbî, *Hulâsatu'l-eser fi a'yâni'l-karni'l-hâdî aşer* (Beyrut: Dâru Şâdir, ts.), 3/86; Mehmed Efendi Şeyhî, *Vekâyi'u'l-fudalâ*, ed. Derya Örs (İstanbul: T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018), 1/529; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1333), 1/43; İsmail b. Muhammed el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifin esmâü'l-müellifin ve asâru'l-musannifin* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turââsi'l-Arabî, 1951), 1/476-477; Ebû'l-Me'âlî Muhammed b. Abdurrahmân İbnü'l-Ğazzî, *Divânu'l-islâm*, thk. Seyyid Kisrevî Hasan (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1411/1990), 1/312-313.

¹⁶ Abdullah Bosnevî'nin tefsir risaleleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Akif Alpaydın, "Abdullah Bosnevî'nin Tefsir Risaleleri ve Türkçe Âdiyât Sûresi Tefsiri", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (2017), 367-385; Hidayet Aydar, "Abdullah Bosnevî ve Tefsir Risaleleri", *Tefsir Araştırma Dergisi* II/1 (2018), 74-99.

¹⁷ Ali Ekber Ziyai, "Abdullah Bosnevî Efendi (öl. 1054/1644) ve 'Sırr-i Yakîn' Risalesi", *Misbah: İslami Düşünce ve Araştırma Dergisi* III/9 (2014), 83-85.

¹⁸ Ziyai, "Misbah", 81-96.

Kur'ân tefsiri yapmadığı, sadece üzerinde durmak istediği bazı âyetleri tefsir etmeye yoğunlaştığı görülmektedir. Bu koleksiyon içinde yer alan âyet tefsirleri ortalama 82 varaktır. Her bir varağın 2 sayfadan oluştuğu, her sayfanın 23 satır halinde sıkışık bir hat ile yazıldığı dikkate alındığında Bosnevî'nin bu koleksiyonda 200 sayfaya yakın bir tefsirin sahibi olduğu anlaşılmaktadır.¹⁹

Bosnevî'nin kaleme aldığı bu tefsirlerde bazen bir sûre, bazen bir âyet, bazen bir âyetin yarısı, bazen birkaç âyet, bazen de âyette yer alan bir kelime tefsir edilmiştir. Toplam 28 tane olan bu risaleler, 2 sûre, 25 âyet/âyet grubunu kapsamaktadır. Bunların çoğunluğu Arapça'dır. Ancak içinde Farsça ve Türkçe yazılmış olanlar da vardır. Bosnevî'nin tefsirini yaptığı âyetler şunlardır:
20

1. el-Fâtiha 1/1, 5	7. Yûsuf 12/24	13. Tâhâ 20/12	19. el-Asr 103/1-3
2. el-Bakara 2/21	8. Hûd 11/7, 9-11, 96	14. ez-Zuhruf 43/33	
3. el-Mâide 5/6	9. Yûsuf 12/110	15. Abese 80/17	
4. el-A'râf 7/144-147	10. el-Hicr 15/99	16. el-Haşr 59/22-24	
5. el-Enfâl 8/24	11. el-Kehf 18/86	17. Kalem 68/1-4	
6. Yûnus 10/13	12. Meryem 19/1-15, 17	18. el-Âdiyât 100/1-11	

2. Bosnevî ve Eserleri Üzerine Ülkemizde Yapılmış Akademik Çalışmalar

2.1. Tezler

Yüksek Lisans: Abdullah Kartal, "Abdullah Bosnevî ve Meratib-i Vücut İle İlgili Bir Risalesi", 1996.

Doktora: Abdullah Çakır, "Abdullah Bosnevî'de Varlık-İmkân ve Yokluk", 1996.

2.2. Makaleler

2.2.1. Tefsirle İlgili Olanlar

1. Mehmet Akif Alpaydın: "Abdullah Bosnevî'nin Tefsir Risâleleri ve Türkçe Âdiyât Sûresi Tefsîri", 2017.

2. Hidayet Aydar: "Abdullah Bosnevî ve Tefsir Risaleleri", 2018.

3. Ali Ekber Ziyai: "Abdullah Bosnevî Efendi (öl. 1054/1644) ve "Sırr-ı Yakın" Risalesi", 2014.

2.2.2. Tefsir Dışındakiler

¹⁹ Aydar, "Abdullah Bosnevî ve Tefsir Risaleleri", 93.

²⁰ Bu liste hazırlanırken konu hakkında en son kaleme alınan Hidayet Aydar'ın "Abdullah Bosnevî ve Tefsir Risaleleri" isimli makalesi esas alınmıştır. Aydar, "Abdullah Bosnevî ve Tefsir Risaleleri", 94.

Tefsir alanı dışında Bosnevî ve eserleri hakkında yapılmış 17 makale çalışması bulunmaktadır.²¹

2.3. Bildiriler

Oğuzhan Şemseddin YAĞMUR *Fusûs Şârihi Abdullah Bosnevî'nin Asr Sûresi Tefsiri*, Incsos VIII. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi, Namık Kemal Üniversitesi, Uluslararası Balkan Üniversitesi, Tekirdağ, 2022.

2.4. Sözlük Maddeleri

Mustafa Kara: “*Abdullah Bosnevî*” Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1988.

3. Asr Sûresi

Belirli sûrelerin veya ayetlerin faziletine dair rivayetler, bu sûrelerin daha sık okunmasını teşvik etmenin yanı sıra, ilim adamlarının da ayrıntılı tefsirler yazmasına vesile olmuştur.²² Bu sûrelerden birisi de Mekke’de nazil olan, Mushaf tertibinde 113. sırada yer alan, ilk âyetindeki ilk kelime ile isimlendirilen, 3 âyetten müteşekkil Asr sûresidir.

“*Asra/zamana andolsun ki, İman edip yararlı işler yapanlar ile birbirlerine hakkı ve sabrı tavsiye edenlerin dışındaki insanlar ziyan içindedir.*”²³

Bu sûrede genel olarak, insanın yaşam süresince zarar içinde olduğundan bahsedilmiştir. Bu zarardan sadece Allah’a ve ahiret gününe iman eden ve bu doğrultuda salih amel/güzel ve yararlı davranış sergileyenlerin; birbirlerine hakkı, adaleti, doğruyu öğütleyenlerin; zulme karşı direnirken, zorluklarla mücadele ederken ümitsizliğe kapılmayıp birbirlerine sabretmeyi ve direnmeyi öğütleyenlerin kurtulacağı bildirilmiştir.

Asr sûresinin faziletine dair “*Allah Asr sûresini okuyanın günahlarını affeder ve o kimse hakkı ve sabrı tavsiye edenlerden olur*”²⁴ “*Her kim Asr sûresini okursa Allah sabrı onun karakteri yapar ve o kişi kıyamet gününde hak yolda olanlarla beraber olur*”²⁵ vb. bazı hadisler nakledilmiş ancak sûrelerin

²¹ Bu kısımda aktardığımız makalelere Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezinin (İSAM) internet sayfasındaki ilahiyat makaleleri veri tabanındaki makale adı kısmına “Abdullah Bosnevî” ismi yazarak ulaşılabilir. Bk. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), “Aranan: Abdullah Bosnevî” (Erişim 06 Haziran 2023).

²² Kadir sûresi de, Asr sûresi gibi faziletine dair birçok rivayet bulunan ve bu nedenle müstakil bir tefsir çalışmasına konu olan surelerden biridir. Bk. Seyfullah Efe - Nefise Efe, “Filibeli Nüreddinzâde ve Kadr Sûresi Tefsiri”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 20 (2022).

²³ el-Asr sûresi 103/1-3.

²⁴ Ebû Saîd Abdullâh b. Omer el-Beydâvî, *Envâru't-tenzil ve esrâru't-te'vil*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar‘aşîf (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâssi'l-Arabî, 1418), 5/336.

²⁵ Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed es-Sa‘lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, thk. Ebû Muhammed b. Âşûr (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâssi'l-Arabî, 1422/2002), 10/283.

faziletlerine dair aktarılan bu tür sözlerin mevzu/uydurma olduğu belirtilmiştir.²⁶ İmam Şafî'nin de bu sûre hakkında "Şayet Kur'ân'da başka bir şey nazil olmasaydı şu pek kısa sûre bile insanlara yeterdi. Bu sûre Kur'ân'ın bütün ilimlerini kucaklıyor"²⁷ dediği aktarılmıştır.

Sahabeden iki kişinin birbirleriyle karşılaştıklarında, Asr sûresini okumadan ve ardından selamlaşmadan ayrılmadıkları bize kadar ulaşan bilgiler arasındadır.²⁸ Nitekim bu uygulamanın bir devamı olarak geçmişten günümüze Asr sûresini okuyarak toplantıları sona erdirmek Müslümanlar arasında bir gelenek halini almıştır. Muhtemelen sûrede geçen birbirlerine hakkı ve sabrı tavsiye ederler âyeti de bu uygulamaya ilham kaynağı olmuştur. İstiklal şairimiz Mehmed Âkif Ersoy da bu sûre ile ilgili duygularını şu mısralarla dile getirmektedir:

Hâlikin nâ mütenâhî adı var, en başı Hak
 Ne büyük şey kul için hakkı tutup kaldırmak
 Hani, ashâb-ı kirâm, ayrılalım derlerken
 Mutlaka "Sûre-i ve'l-Asr" okurmuş, bu neden
 Çünkü meknûn o büyük sûrede esrâr-ı felâh
 Başta îmân-ı hakîkî geliyor, sonra salah
 Sonra hak, sonra sebat. İşte kuzum insanlık
 Dördü birleşti mi yoktur sana hüsrân artık²⁹

Asr sûresi en çok tefsir edilen sûrelerden bir tanesidir. Kur'ân'ın tamamını tefsir ederken Asr sûresini tefsir eden müfessirlerin yanında Filibeli Nureddinzâde (öl. 981/1574), Muhammed Abduh (öl. 1905) ve Ahmed Hamdi Akseki (öl. 1951) gibi farklı kültür ve coğrafyadan âlimler bu sûreyi müstakil olarak tefsir etmişlerdir.³⁰ Fusûs Şârihi Abdullah Bosnevî de bu sûreyi tasavvufî bakış açısıyla müstakil olarak tefsir eden mutasavvıflardan birisidir.

²⁶ Kur'ân'ın faziletlerine dair yazılmış eserler için bk. Ömer Faruk Akpınar, "Fezâilü'l-Kur'ân Edebiyatı", *İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi* IX/17 (2011), 182-191. Fezâilü'l-Kur'ân hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Abdullah Aydemir, "Fezâilü'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/532-533. Kur'ân'ın faziletlerine dair uydurma rivayet nakledenler ve değerlendirmesi için bk. Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî İbnü'l-Cevzî, *el-Mevdû'ât*, thk. Abdurrahmân Muhammed Osmân (Medine: el-Mektebetu's-Selefiyye, 1966-1968), 1/240-242; Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed el-Hazrecî el-Kurtubî, *el-Câmi' li-Âhkâmî'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî-İbrahim İtfeyyîş (Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1384/1964), 11/78-79; Zerkeşî, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*, 1/432-433; Süyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, 4/131.

²⁷ Ebû'l-Fidâ' İsmâîl b. Omer İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, thk. Muhammed Huseyn Şemsüddîn (Beyrut: y.y., 1419), 8/456.

²⁸ Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Beyhakî, *Şu'abu'l-îmân*, thk. Abdul'aliyy Abdulhamîd (Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1423/2003), 11/348.

²⁹ Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, (İstanbul: Mehmet Akif Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2006), 379-380.

³⁰ Asr sûresi tefsirleri için bk. Halvetî-Cemâlî şeyhi ; Muhammed Abduh, *Sûretü'l-asr* (Kahire: Mecelletü Menâr, ts.). Ahmet Hamdi Akseki, *Asr Sûresi Tefsiri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018).

4. Fusûs Şârihi Abdullâh Bosnevî'nin Asr Sûresi Tefsiri

4.1. Risalenin Adı, Müellife Aidiyeti ve Şekli

Asr sûresini konu edinen bu risale Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Carullah Efendi bölümü, 2129 demirbaş numaralı koleksiyon içerisinde 97a-102b varakları arasında bulunmaktadır. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı ve İSAM veri Tabanında yaptığımız aramalarda eserin herhangi bir başka nüshası tespit edilmemiştir. İSAM Türkiye Kütüphaneleri Veri Tabanında eserin Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi'ndeki bu nüshaya yönlendirme yapılırken³¹ YEK kataloğunda Abdullâh Bosnevî ve Asr suresi kelimeleri aramalarıyla bu esere ulaşamamaktadır.³² Bu el yazmanın sahibi Veliyyüddîn Cârullah Efendi'dir (öl. 1151/1738).³³ Carullah Efendi, kitabın zahriyye/iç kapak kısmında bu kitabı 1150 yılında temellük ettiğini, kitabın 37 farklı risaleden oluştuğunu ve bu risalelerin Fusûs şârihi Abdullâh Bosnevî'ye ait olduğunu kendi el yazısı ile üç ayrı yerde yazmaktadır. Bundan daha da önemlisi farklı risalelerden oluşan bu nüshanın bizzat Abdullâh Bosnevî'nin kendi el yazısı ile kaleme alındığını belirtmektedir. Kitabın başında bulunan fihristte her bir risalenin ismi ve hangi varaklar arasında yer aldığı bilgisi yer almaktadır. Bu fihristte 97-102 varaklar arasında yer alan risale "*Kitâbu Sırrı'l-Kabdi ve'Asr fî Tefsîri Sûreti'l-Asr*" ismi ile yazılmıştır. Ayrıca risalenin başlangıcı öncesindeki 97a numaralı boş sayfada risalenin ismi kırmızı mürekkeple yine "*Kitâbu Sırrı'l-Kabdi ve'l-Asr fî Tefsîri Sûreti'l-Asr*" şeklinde yazılmıştır.³⁴ Risalede yer alan kavram tahlillerine bakıldığında bunun doğru bir isimlendirme olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Bağdatlı İsmail Paşa, Bosnevî ve eserleri hakkında bilgi verirken bu risaleyi "*Kitâbu Sırrı'l-Feyzi ve'n-Nasr fî Tefsîri Sûreti'l-Asr*" şeklinde kayıt altına almıştır.³⁵

Deri bir cilt içinde 298x184 mm. dış ve 225x98 mm. iç çerçeve ebadında toplam 11,5 sayfadan oluşan bu risalenin dili Arapça, yazı siliti ta'lik'tir. Her bir sayfası siyah mürekkep kullanılarak sık bir yazı ile yazılmış 23 satırdan oluşmaktadır. Çoğunlukla âyetlerin ve âyetlerde yer alan kelimelerin üstü kırmızı çizgi ile çizilmiş ve cümleler kırmızı noktalama işareti ile birbirinden ayrılmıştır. Karışıklığa mahal vermemek amacıyla her sayfanın sol alt köşesine bir sonraki

³¹ Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezinin (İSAM) internet sayfasındaki Türkiye kütüphaneleri veri tabanında yazar adı kısmına "Abdullâh Bosnevî", eser kısmına "Asr" yazıldığında risalenin sadece Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Carullah Efendi bölümü, 2129 demirbaş numaradaki nüshası görülmektedir. Bk. İSAM "Aranan: Asr" (Erişim 03 Haziran 2023).

³² Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı (YEK) "Aranan: Bosnevî" (Erişim 03 Haziran 2023.)

³³ Veliyyüddîn Cârullah Efendi hakkında bilgi için bk. Tahsin Özcan, "Veliyyüddin Cârullah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/38-40.

³⁴ Abdullâh Bosnevî, *Kitâbu sırrı'l-kabdi ve'l-asr fî tefsîri sûreti'l-asr* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Carullah, 2129), 93b.

³⁵ el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifin*, 1/476-477.

sayfanın ilk kelimesi yazılmıştır. Sayfa kenarlarında -az da olsa- kırmızı ya da siyah mürekkeple bazı açıklayıcı ifadeler bulunmaktadır.³⁶

4.2. Risalenin Te'lif Nedeni ve Tarihi

Bir eser kaleme alan kişi o eseri yazarken kendince bir metot takip eder. Müfessirler, tefsir risalelerine genellikle besmele, hamdele ve salvele ile başlar, Mushaf'taki âyet sıralamasını dikkate alır, ferağ ya da istinsah kaydı ile tefsirlerini sona erdirirler. Besmele, hamdele ve salvele ile kitap ya da risaleye başlama geleneği hemen hemen bütün İslam âlimlerinin dikkat ettiği bir husustur. Nitekim geçmişe bakıldığında İbnü'l Hâcib'in Kâfiye adlı eseri dışında bu geleneğe tamamen uyulduğu görülür.³⁷ Asr sûresi tefsiri yapan Bosnevî de ana hatlarıyla bu yöntemi takip etmiştir. O, risalesine hamdele ve salvele ile başlayıp âyetleri sırasına göre tefsir etmiş, "*muvaaffakiyet Allah'tandır, tevekkül Allah'adır/ve billahi't-tevfik ve aleyhi'tüklân*" diyerek tefsirini nihayete erdirmiştir. En son cümle olarak "*1033/1624 senesi Rabiulevvel ayının başında*" yazmayı bitirdiğini söylemiştir. Ancak dikkat çekici olan husus Bosnevî'nin ne bu risalede ne de koleksiyonda yer alan diğer sûre ya da âyet tefsirlerinin başında besmeleye yer vermemiş olmasıdır. Sûre tefsirine giriş mahiyetinde aktardığı bilgilerin ardından *emmâ ba'd* (besmele-hamdele ve salveleden sonra) ifadesini kullanmaktadır. Bu onun besmeleyi bir şekilde kullandığını varsaydığı anlamına gelmektedir. Buna rağmen yine de sûfi meşreb bir kişinin neden böyle bir üslup benimsediği ayrıca üzerinde düşünülmesi gereken bir husustur. Bosnevî, Âdiyât sûresi tefsiri gibi diğer bazı risalelerinin başında o risaleyi niçin telif ettiğini belirtirken bu uygulamasını devam ettirmemiş ve Asr sûresi tefsiri risalesinde telif sebebine yönelik herhangi bir bilgi vermemiştir.³⁸

4.3. Risalenin İçeriği

Toplam 11,5 sayfadan oluşan ve Arapça olarak yazılan bu risale, oldukça ağıdalı bir dille kaleme alınmıştır. Risalede genel olarak *asr* kelimesinin anlamları, ruhun mahiyeti, insan-ı kâmil olmanın yolları, vahdet-i vücud ve fenafillah makamları, insan bedeninin zayıflığı ve ruhun yüceliği, iman kavramının tanımı, iman-amel ilişkisi, sabır türleri ve insanın kulluk aşamaları gibi çeşitli konulara değinilmiştir. Biz bundan sonraki kısımda risaleyi rivayet, dirayet ve işârî tefsir yöntemleri açısından değerlendirmeye tabi tutarak müfessirin tefsir yöntemini tespit etmeye çalışacağız.³⁹

³⁶ Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi'nde Veliyyüddin Cârullah Efendi'nin kitaplarının bulunduğu bir koleksiyon mevcuttur. Bu koleksiyonda yer alan eserler üzerine yapılan bir çalışma için bk. Berat Açıl (ed.), *Osmanlı Kitap Kültürü, Carullah Efendi Kütüphanesi ve Derkenar Notları* (İstanbul: İlem Yayınları, 2020).

³⁷ İbnü'l-Hâcib, *el-Kâfiye fî 'İlmi'n-nahv*, thk. Sâlih Abdul'azîm eş-Şâir (b.y.: y.y., 2010).

³⁸ Bosnevî'nin Âdiyât sûresi tefsiri ve risaleyi telif gerekçesi için bk. Alpaydın, "Abdullah Bosnevî'nin Tefsir Risaleleri ve Türkçe Âdiyât Sûresi Tefsiri", 375.

³⁹ Bu risaleyi Namık Kemal Üniversitesi tarafından düzenlenen Incso VIII. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresinde içerik açısından değerlendirmeye tabi tutup sözlü sunum yaptığımızı daha önce belirtmiştik.

4.3.1. Rivayet Tefsiri Açısından

Allah Teâlâ anlama sorunu yaşanmaması için Kur'ân'ı ilk muhatap kitlenin dili olan Arap dilinde indirdiğini bize bildirmektedir.⁴⁰ Bununla birlikte Kur'ân'ın açıklanması gereken âyetlerinin olduğu da kuşku götürmez bir gerçektir. Bu bağlamda onun ilk ve en iyi müfessirinin yine bizzat onun kendisi ve Hz. Peygamber olduğunu belirtmek gerekir. Kur'ân'ın, Kur'ân'la, Hz. Peygamber sünnetiyle, sahabe kavliyle ve tabiin sözüyle açıklanmasına *rivayet tefsiri* denilir.⁴¹ Kur'ân-ı Kerîm'de kısa ve özlü bir şekilde değinilen bir hususun başka bir âyette daha detaylı bir şekilde izah edildiği görülür. Bu nedenle, tefsir yöntemlerinin en etkili olanı Kur'ân'ın kendi içerisinde tefsir edilmesidir (Kur'ân'ın Kur'ânla Tefsiri).⁴²

Bosnevî, kaynaklarda “*me'sûr*” veya “*menkul*” tefsir⁴³ adıyla zikredilen bu yöntemi tıpkı diğer müfessirler gibi tefsirinde yer yer kullanır ve Asr sûresini başka âyetler yardımıyla açıklar. Bazı yerlerde farklı sûrelerdeki ayetleri doğrudan zikrederek bazı yerlerde ise âyetlere işaret ederek tefsir yapar. Örneğin “*birbirlerine hakkı öğütleyenler/وتواصوا بالحق*” ifadesini insan ruhunun maddi darboğazdan kurtulup ilâhî huzura yükselmesi şeklinde açıklar. Bunun da salih amel ve kesin iman sayesinde aslı temizlik ve imkân âleminin hükümlerinden tamamen arınarak gerçekleşebileceğini belirtir. Bu açıklamasını destekleme sadedinde “*Güzel sözler ancak O'na yükselir. Salih ameli de güzel sözler yükseltir.*”⁴⁴ âyetini aktarır.⁴⁵ Bunun dışında “*asr*” ve “*salât*” kelimelerinin açıklamalarında farklı âyetlerden yararlanır. Ancak bu âyetler, doğrudan kelime anlamlarını izah etmek yerine, kendisinin kelimelere yüklediği işârî anlamları desteklemek amacıyla kullanılır. Örneğin “*asr*” kelimesinin izahında ise “*Oysaki kıyamet gününde yeryüzü bütünüyle O'nun elindedir. Gökler de O'nun kudretiyle dürülmüştür.*”⁴⁶ âyetini,⁴⁷ “*asr*” kelimesinin ikinci anlamı olarak aktardığı ikinci namazının izahında “*salât*” kelimesi üzerinde dururken, “*O, size merhamet edendir*”⁴⁸ ve “*Namazı dosdoğru kılın*”⁴⁹ âyetlerini;⁵⁰ ve en son sûre tefsirini nihayete erdirirken sûreden çıkarılacak derslerin izahında “*Nerede olursanız olun O, sizinle beraberdir*”⁵¹ âyetini⁵² delil olarak getirir. Bosnevî'nin Asr sûresi tefsirinde aktardığı bu âyetler, bizzat âyetin ya da içindeki bir kelimenin

⁴⁰ Yusuf 12/2.

⁴¹ Bu anlayışın rivayet tefsiri olarak adlandırılması klasik diyebileğimiz bir isimlendirme ve tasnif olmayıp Zürcânî ile şekillenerek şöhret kazanmıştır. Bk. ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân fi ulûmi'l-Kur'ân*, 2/12; Ayrıca rivayet tefsiri tanımı için bk. İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınevi, 1996), 2/63; Halis Albayrak, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: Şule Yayınları, 1998), 100; Birişik, “Tefsir”, 40/285.

⁴² Ebü'l-Abbâs Takiyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm İbn Teymiyye, *Mukaddime fi usûli't-tefsir* (Beirut: y.y., 1490/1980), 39.

⁴³ Birişik, “Tefsir”, 40/285.

⁴⁴ Fâtır 35/10: ...إِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ وَالْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ...

⁴⁵ Bosnevî, *Tefsîru sûreti'l-asr* (Carullah, 2129), 101b.

⁴⁶ Zümer 39/67: ...وَالْأَرْضُ جَمِيعاً قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَالسَّمَاوَاتُ مَطْوِيَّاتٍ بِيَمِينِهِ...

⁴⁷ Bosnevî, *Tefsîru sûreti'l-asr* (Carullah, 2129), 100b.

⁴⁸ el-Ahzâb 33/43: هُوَ الَّذِي يُصَلِّي عَلَيْكَ...

⁴⁹ el-Barâra 2/43, 110, el-En'âm 6/72, el-Hacc 22/78, en-Nûr 24/56, el-Mücâdele 57/13, el-Müzzemmil 73/20: “وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ”.

⁵⁰ Bosnevî, *Tefsîru sûreti'l-asr* (Carullah, 2129), 99b.

⁵¹ el-Hadîd 57/4: وَهُوَ مَعَكُمْ أَيْنَ مَا كُنْتُمْ

⁵² Bosnevî, *Tefsîru sûreti'l-asr* (Carullah, 2129), 102b.

anlamının tespit edilmesine yönelik değildir. Âyet ya da kelimeye kendi yüklediği anlamın (işârî tefsir) doğruluğunu ispat etme amacındadır.

Bosnevî bunların dışındaki bazı yerlerde âyet(ler)i doğrudan aktarmayıp işaret etmekle yetinir. Örneğin sûre tefsirine girişte insan ruhunun ulvî bir makamdan, tabii karanlık özelliğe sahip bedenine döndürüldüğünde o bedenin özelliklerini taşıyacağını, ona göre konumlanacağını, onun hükümleriyle muttasıf olacağını ve varlık âleminin en alt seviyesine ineceğini söyler. Bununun sebebinin de A'râf 7/179, Bakara 2/74. âyetlere atıfta bulunarak insanın davete icabet etmeyip itaat etmeyerek *hayvandan daha da aşağı*⁵³ ve *taştan daha da katı*⁵⁴ olması ile açıklar.⁵⁵ Bosnevî'nin bir tür yöntem olarak seçtiği benzer telmih örneklerine risalede rastlamak mümkündür.⁵⁶

Hiz. Peygamber, Kur'ân'dan sonra başvurulması gereken ikinci kaynaktır. Allah Teâlâ Hiz. Peygambere âyetleri aktarma/*tebliğ*⁵⁷ ve açıklama/*tebyin* görevi vermiştir.⁵⁸ Buna bağlı olarak Hiz. Peygamber de Kur'ân'ın tamamını değil sadece kapalı ve anlaşılmaz gelen bazı âyetleri ashabına açıklamıştır.⁵⁹ Müfessirler de tefsir yaparken Hiz. Peygamberin bu açıklamalarını dikkate almışlardır. Bosnevî'nin Asr sûresi tefsirine baktığımızda onun ne âyet tefsirinde ne de yapmış olduğu yorumları destekleme sadedinde hadislerden yararlanmadığı sadece bir yerde bir hadise yer verdiği görülür. Müellif, *asr*'ın sözlük anlamını aktarırken kelimenin "sıkmak" anlamına geldiğini ve bunun ilâhî isimlerin sureti, kevnî ve küllî suretler şeklinde üç yönünün olduğunu söyler. Kelimenin sözlük anlamıyla bağlantılı olarak bu üç yönü, buralarda birleşen iki şeyin ve çıkan sonucun ne olduğunu tasavvufî bakış açısıyla uzun uzadıya anlattıktan sonra *asr* kelimesiyle bunlar dışında iki şeyin daha kastedilebileceğini belirtir. Bunlardan birincisi kalbin sıkılması ikincisi ise sıkılan şeyin kendisidir. Kalbin sıkılmasını, insani özellikleri ortaya çıkarmak için kapalı olan kalbin açılması şeklinde açıklayan Bosnevî Hiz. Peygamberin "*Ben göklere ve yere sığmam, fakat mü'min kulunun kalbine sığarım*"⁶⁰ hadisinin de bu anlama geldiğini söyler.⁶¹ Yukarıda da belirttiğimiz gibi Bosnevî, ilginç bir şekilde bunun dışında risalesinde ne bir hadise ne de rivayet tefsiri kapsamına girebilecek bir selef nakline yer vermemiştir.

⁵³ el-A'râf 7/179: Bunlar hayvan gibidirler; hatta daha da aşağıdırlar/... وَأُولَئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ...

⁵⁴ el-Bakara 2/74: Sonra bunun ardından kalpleriniz yine katılaştı; taş gibi, hatta daha katı oldu./... ثُمَّ فَسَّتْ قُلُوبُكُمْ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ فَهِيَ... كَالْحِجَارَةِ إِذَا أَهْبَطَتْ مَسُورَةً...

⁵⁵ Bosnevî, *Tefsîru sûreti'l-asr* (Carullah, 2129), 98a.

⁵⁶ Benzer iki tane telmih örneği için bk. Bosnevî, *Tefsîru sûreti'l-asr* (Carullah, 2129), 97b.

⁵⁷ el-Mâide 5/67: يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ...

⁵⁸ En-Nahl: 16/44: ... وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ يُبَيِّنُ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ...

⁵⁹ Hiz. Peygamberin Kur'ân'ın ne kadarını tefsir ettiği ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Muhammed Muhammed Abdurrahîm, *et-Tefsîru'n-nebevî hasâsîsuh ve mesâdiruh* (Kâhire: Mektebetü'z-Zehrâ', 1992), 7-17.

⁶⁰ Risalede geçen "مَا رِيبَعِي أَرْضِي وَلَا سَمَائِي وَوَسِعَنِي قَلْبُ عَبْدِي الْمُؤْمِنِ" hadisi için bk. Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâ'u ulûmi'd-dîn* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 3/15; Acluni bu hadisin uydurma olduğunu söylemektedir. İsmail b. Muḥammed el-Aclûnî, *Keşfu'l-hafâ*, thk. Abdulhamîd b. Ahmed b. Yûsuf b. Hendâvî (b.y.: el-Mektebetu'l-Aşriyye, 1420/2000), 2/116.

⁶¹ Bosnevî, *Tefsîru sûreti'l-asr* (Carullah, 2129), vr. 100a, 101b.

4.3.2. Dirayet Tefsiri Açısından

Seleften gelen rivayetlerle birlikte Kur'ân ilimleri, Arap dili ve edebiyatı, fıkıh, kelim, tarih, mantık, felsefe, tasavvuf gibi ilim dallarının yardımıyla Kur'ân âyetlerini açıklamaya *dirayet tefsiri* denilir. Rivayetler üzerine inşa edilen bu açıklama ve yorumlama şekli “*re'y*” veya “*aklî*” tefsir diye de adlandırılır.⁶² Bosnevî'nin bu risalesi çoğunlukla işârî türden bir tefsir türü olmakla birlikte aklî unsurları barındırdığı ve bazı ilim dallarından yararlanarak âyetleri açıkladığı için dirayet türü özelliğini de taşımaktadır. Nitekim onun sûrenin ilk kelimesi *ve'l-Asr* daki *kasem* (yemin) ve *asr* kelimesinin farklı anlamlarına yönelik yaptığı izahlar, *el-insân* kelimesinin başındaki elif lâ'm'ın niteliğine göre kelimeye yüklediği anlamlar, *ey/yani* diyerek yaptığı kişisel yorumlar, imanın tanımı üzerinden yaptığı tefsirler, peygamber-filozof karşılaştırmaları ve önerdiği mealler bu risalenin dirayet yöntemi ile yazılan bir eser olduğunu bize göstermektedir.

Bosnevî, Kur'ân-ı Kerîm'deki yeminlerde geçen bütün zaman dilimlerini (*Şafak vaktine, on geceye, çifte ve teke*,⁶³ *Güneşe ve aydınlığına, onu izleyen aya*,⁶⁴ *Karanlığıyla kaplayan geceye, aydınlatan gündüze*,⁶⁵ *Sabahın aydınlığına, karanlığı çöken geceye and olsun*⁶⁶) kapsayan bir kavram olduğu için Allah Teâlâ'nın en son olarak *asr'a/akıp giden zamana* yemin ettiğini söyler. Bunun gerekçesini de Yüce Allah'ın, ibadet ve irfan için yaratılmış olan insanın zarar ziyan içinde olmasının ilahi kudret ve irade tarafından büyük bir iş olarak görüldüğünü bildirmesi şeklinde açıklar. Bütün bunlar onun Ulûmü'l-Kur'ân içinde yer alan münasebet ve insicam ilminden faydalanarak açıklama yaptığını bize gösterir.⁶⁷ *Asr* ve *salat* kelimelerine yönelik açıklamalar da onun dilbilimsel verilerden faydalandığını gösteren örneklerden bazılarıdır. Nitekim Bosnevî, sûrenin ilk kelimesi olan *asr*'ın a) uzun zaman, b) ikinci namazı ve c) sıkılmak anlamlarına geldiğini söyler. Bunları uzun uzadıya anlatır. Özellikle kelimenin üçüncü anlamını izah ederken Arapçada “üzümü sıkıttım o da hemen sıkıldı / *عصرت العنب واعتصرته فاعتصر*” denilir diyerek kelimenin sözlükte sıkılmak anlamına geldiğini belirtir. Sıkmanın gerçekleşebilmesi için bir şeyin diğer bir şeye katılması gerektiğini belirten Bosnevî kelimenin bu anlamını insanın ilahi sıfatlarla birleşmesi bağlamında üç ayrı şekilde izah eder. Bunlar bir sonraki başlığımızın konusuna giren vahdet-i vücud felsefesine yönelik işârî türden açıklamalardır.⁶⁸

Bosnevî *asr'a* yönelik bu açıklamalarından sonra “*insanlar ziyan içindedir*” cümlesinin izahını yapar. İnsanın iki açıdan zarar ziyan içinde olduğunu söyler. Bunlardan *birincisi* kişinin sermayesini/insan-ı kâmil olma kabiliyetini yitirmesi *ikincisi* ise kazancını/kişinin bu dünya

⁶² Mustafa Çetin, *Tefsirde Dirayet Metodu* (İstanbul: Zemzem Yayınları, ts.), 131; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 230; Demirci, *Tefsir Usulü ve Tarihi*, 323-324; Cevdet Bey, *Tefsir Usulü ve Tarihi*, çev. Mustafa Özel (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2002), 69; Birişik, “Tefsir”, 40/286.

⁶³ el-Fecr 89/1-4: (4) وَاللَّيْلُ إِذَا بَسُرَ (2) وَالشَّعَقُ وَالرَّوْثُ (3) وَاللَّيْلُ إِذَا بَسُرَ (4)

⁶⁴ eş-Şems 91/1-2: (2) وَالْقَمَرُ إِذَا تَلَاهَا (1) وَالشَّمْسُ وَضَحَاهَا

⁶⁵ el-Leyl 92/1-2: (2) وَالنَّهَارُ إِذَا تَجَلَّى (1) وَاللَّيْلُ إِذَا بَغَى

⁶⁶ ed-Duhâ 93/1-2: (2) وَاللَّيْلُ إِذَا سَجَى (1) وَالضُّحَى

⁶⁷ Bosnevî, *Tefsîru sûreti'l-asr* (Carullah, 2129), 98a.

⁶⁸ Bosnevî, *Tefsîru sûreti'l-asr* (Carullah, 2129), 100a.

yolculuğunda murad-ı ilâhî olan insan-ı kâmil olma hedefine ulaşınca elde edeceği kârı yitirmesidir. Ona göre bu durumlarda *el-insân* kelimesinin başındaki elif lâm *cins/tür* için olur ve kelimedenden insan türü kastedilir. Bosnevî eğer buradaki insan ile Hz. Peygamber'den önce gelmiş olan, ömürlerini âlemi bilmeye adayan, âlemin hâdis ya da kadîm olduğuna dair tartışmalar yapıp Allah'ın (c.c.) varlığını ve birliğini bilmekten yüz çeviren filozoflar kastedilirse o takdirde elif lâmın *ahd/belirli kişi(ler)* için olabileceğini de ilave eder. Bu durumlarda ona göre "*inne'l-insâne lefi hüsr/إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ*" cümlesinin anlamı şu şekilde olmaktadır.

• İlâhî hükümlerin gerçekleştiği, Rabbânî âyetlerin görüldüğü yer olan *asra* yemin olsun ki varlık âleminin en alt tabakasında bulunan insan zarardadır.

• Ömrünü Allah'ı bilmeye adayıp da Allah'tan ve O'nu bilmekten uzak kalarak geçirilen zamana yemin olsun ki yaratılış gayesinin zıddına işlerle zamanını harcayan, maddi işlerle uğraşıp manevi işlerden uzak duran insan zarardadır.⁶⁹

Müfessir "*İman edip yararlı işler yapanlar, birbirlerine hakkı ve sabrı tavsiye edenler.*" âyetini kelimeden faydalanarak açıklar. Diğer bir ifade ile itikâdî konulara yönelik düşüncesini bu âyetler özelinde aktarır. O, "*iman edenler/الَّذِينَ آمَنُوا*" ile kalbin; "*yararlı işler yapanlar/وَعَمَلُوا الصَّالِحَاتِ*" ile organların "*hakkı ve sabrı tavsiye edenler/وَتَوَاصَوْا بِالْحَقِّ وَتَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ*" ile de dilin istikamet üzere olmasının kastedildiğini söyler. Bir kişinin zarardan kurtulabilmesi, kemal derecesine ulaşabilmesi ve yakîn imana sahip olabilmesi için bu üç özelliği kendinde barındırması gerektiğini belirtir. Böylelikle imanın "*kalp ile tasdik, dil ile ikrar, organlarla ameldir*"⁷⁰ şeklindeki tanımı üzerinden bir açıklama yapmış olur. Ayrıca hem hakkı hem de sabrı birlikte tavsiye etmenin zorunlu olduğunu belirtmek üzere âyette "*vâv/و*" atıf harfinin kullanıldığını da dikkat çeker.⁷¹ Onun bu açıklamaları kelimelerin ana konularından birisi olan iman-amel ilişkisine dair görüşlerini yansıtmaya bakımdan oldukça önemlidir.

4.3.3. İşârî Tefsir Açısından

Sûfinin kalbinde ortaya çıktığı kabul edilen işaretlere dayanarak âyetlerin yorumlanmasına ve mutasavvıfların bu yöntemle gerçekleştirdikleri tefsir faaliyetlerine *işârî tefsir* denir.⁷² Bu tefsir yönteminde mutasavvıflar ilham, keşif ve diğer sezgisel bilgileri kullanarak Kur'ân âyetlerini yorumlamışlardır. Önceleri tek tek bazı âyetler üzerinde yoğunlaşan bu faaliyet, hicri üçüncü yüzyıldan itibaren de sistematik bir şekilde yapılmaya başlanmış ve kapsamını genişleterek müstakil işârî tefsirlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır.

⁶⁹ Bosnevî, *Tefsîru sûreti'l-asr* (Carullah, 2129), 98b.

⁷⁰ Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî İbnü'l-Cevzî, *Nuzhetu'l-a'yuni'n-nevâzir fî ilmi'l-vucûh ve'n-nezâir*, thk. Muhammed Abdülkerîm Kâzım er-Râdî (Beyrut: y.y., 1404/1984), 145; Ayrıca İmanın mahiyetine yönelik tartışmalar için bk. Recep Önal, "İman ve Mahiyeti Konusunda Mutezile ile Ehl-i Sünnet Polemiği", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (2015), 121-146.

⁷¹ Bosnevî, *Tefsîru sûreti'l-asr* (Carullah, 2129), 99a.

⁷² ez-Zehbî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 2/261; Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, 19; Demirci, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, 355; Uludağ, "İşârî Tefsir", 23/424.

İlköğrenimine Bosna'da başlayıp İstanbul ve Bursa'da devam eden, sonrasında İslam dünyasının farklı bölgelerine seyahatlerde bulunan Bosnevî, Tefsir ve Hadis başta olmak üzere Temel İslam Bilimlerinin diğer alanlarında da eser yazacak kadar bilgi sahibidir. Ancak meşhur olduğu alan tasavvuf sahasıdır. İbnü'l-Arabî'den etkilenen, onun eserlerinin şerhini yapan Bosnevî, vahdet-i vücud düşüncesini benimseyen ve bunu eserlerine yansıtan önemli mutasavvıflardan birisidir. O, tasavvufi düşüncenin Kur'ân ve İslam'a ters olmadığı, İslam dininin belli ibadet kurallarına bağlanmasının şekilci bir yaşantıyı gerektirdiği ve insanın tekâmülüne katkı sağlamadığı görüşündedir. Ayrıca İslam şeriatı uygulamalarının tasavvufla kaynaştırıldığında daha kolay anlaşılabilirliğini iddia etmektedir.⁷³ O, Asr sûresini tefsir ederken âyetlerden, hadis(ler)den, Kur'ân ilimlerinden ve Arapça dil kurallarından yararlandığı gibi tasavvufi eğilimi doğrultusunda işârî yorumlar da yapmıştır. Onun insan-ı kâmil ve vahdet-i vücud merkezli bu bakış açısı incelemekte olduğumuz risalesine de yansımıştır.

Bosnevî, “*zamani, akıl ve emir âlemini yaratan Allah'a hamdolsun*” diyerek başladığı risalesinin giriş bölümünde Allah'ın (c.c.) kendi kudret alanı içinde bulunan bu zamanı, insanların O'ndan alacakları feyz ile kabiliyetleri oranında kemale ermeleri için tesis ettiğini söyler. İnsanın kemal derecesinden aşağıda kalmasının nedenlerini ve bu dereceye nasıl erişilebileceğini, insanoğlunun tabiatını da göz önünde bulundurarak tasavvufi bir bakış açısıyla ele alır. Bazı insanların Allah'a yönelip, nefislerini Allah yolunda feda edip O'ndan gayrısından yüz çevirerek kazanç elde ettiklerini; bazı insanların da karanlık tabiat âlemine dalıp kabiliyetlerini zayi ederek zarara uğradıklarını belirtir.⁷⁴ Nitekim ona göre *Asr* sûresi, *beşeri suretlerin* varlıklar âleminin en alt seviyesinde bulunması sebebiyle nasıl zarar ettiğini; *ruhların*, iman ve salih amelle, saf bir kulluk, ilahi yardım ve imtihan müddeti bitinceye kadar sabretmekle ile nasıl yükseldiğini bildirmektedir.⁷⁵ Bosnevî'nin sûrenin genel anlamını yansıtacak tarzda yapmış olduğu bu yorumlar onun sûreyi tasavvufi bakış açısıyla yani insan-ı kâmil olma ve vahdet-i vücuda erişme düşüncesiyle tefsir edeceğinin ilk izlerini vermektedir.

Risalede müfessirin birtakım kavramlar eşliğinde tasavvufî yorumlar yaptığı görülür. Örneğin hemen sûre başında *fehmi-âmma* göre Allah'ın varlığının delillerinin görüldüğü⁷⁶ ve insanın kemale erişiminin meydana geldiği; *fehmi-hâssa* göre ise ilâhî tecellinin ortaya çıktığı, rabbanî

⁷³ Bosnevî'nin tasavvufi düşünceleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Abdullah Kartal, “Türkçe İlk Fusûsu'l-Hikem Şerhi: Tecelliyâtü Arâisi'n-Nusûs fî Manassâti Hikemi'l-Füsûs”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VIII/8 (1999), 305-315; Abdullah Kartal, “Sadreddin Konevi'nin Osmanlı Düşüncesine Etkisi: Abdullah Bosnevî Örneği”, ed. Hasan Yaşar, *II. Uluslararası Sadreddin Konevi Sempozyumu Bildirileri*, (2014), 138-141; Birgül Bozkurt, “Abdullah Bosnevî'nin Vahdet-i Vücûda Dair Bir Risalesi ya da Kitâbü Tahakkuk”, *İslami İlimler Dergisi* XI/1 (2016), 47-66; Derya Çakır Baş, “Abdullah Bosnevî'nin Tecelliyâtü Arâisi'n-Nusûs'unda Teşbih ve Tenzih Dair Görüşleri”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* XIV/31 (2013), 33-56.

⁷⁴ Bosnevî, *Tefsîru sûretü'l-asr* (Carullah, 2129), 97b.

⁷⁵ Bosnevî, *Tefsîru sûretü'l-asr* (Carullah, 2129), 98a.

⁷⁶ Risalede “ilâhî âyetlerin görülme yeri” ifadesi geçmektedir. Tasavvuf literatüründe âyet: Hakk'ın Zat ve isimlerinin mazharları anlamına gelir. Allahın varlığının ve kudretinin nişanesi oldukları için bunlara âyet denilmiştir. Bk. Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1996), 69.

sıfatların nurlarının yayıldığı yer olduğu için zamana yemin edildiğini söyler ve bu çerçevede açıklamalar yapar.⁷⁷ Bunlardan *havâss* tasavvuf ehli, *avâmm* ise bu grubun dışındakiler için kullanılan kavramdır. Onun genel olarak mümin kişiler arasındaki bu *havâss-avâmm* ayrımı özelden tasavvuf yolunda olan kişiler için de geçerlidir. O, hakkı ve sabrı tavsiye etmenin nasıl olması gerektiğini anlatırken bunun iki yönü olduğunu söyler. Bunlardan *birincisi salikin* (kemal yolunu tutan kişi) imanının şartlarını yerine getirdikten sonra güzel söz söylemesi, iyiliği emredip kötülükten sakındırması gibi kemal derecesine ulaşmak için yaptığı tavsiyeler; *ikincisi* ise *halife* ya da kemal derecesine ulaşmış kişilerin önce kendilerine sonra başkalarına yaptığı öğütlerdir. O, üç çeşit tavsiyenin olduğunu belirtir:

1. İnsanın kurtuluşunu ve kemale ermesini sağlayan tavsiye
2. Bir halifenin/şeyhin, makamının gereği olarak yaptığı tavsiye
3. Kâmil bir insanın, makamının gereği olarak yaptığı tavsiye⁷⁸

Bosnevî'nin tasavvufî yorum yaparken kullandığı diğer bir kavram ise tasavvufî tefsirin de adında geçen (*işârî tefsir*) *işâret/شارة* kelimesidir. O, tefsirin sonunda "ve fi *babi'l-işâreti*" şeklinde bir ifade kullanır ve ardından lafızlardan yola çıkarak aktardığı anlamlar üzerine çıkarımlarda bulunur:

Ona göre bu sûrede

1. *Asr*'ın, Allah'ın huzurundaki ilahi isimlere etki eden ve onları harekete geçiren kuvvetin *sabrın* ise; imkân âlemindeki varlıkların görüntülerine etki eden ve harekete geçirilen kuvveti tasvir ettiğine;

2. İnsanın *asr* ile *sabır* arasında zikredilmesi, ilk olarak atamız Âdem'in gerçekleştirmiş olduğu kâmil insanlığın ancak ilâhî güç ile insana ait gücün dengede tutulması ile mümkün olabileceğine,

3. Hakkı tavsiye etmenin sabrı tavsiye etmeden önce gelmesi, insanı beşeri güç ile bedensel organlarını yaratıldığı amaç doğrultusunda kullanıp hakkını verdiğinde organlarının onu sıratı müstakime ulaştıracağına, Hak'tan feyz alan, Hakkı müşahede etmekten ayrılmayan, hakkın kendisi ile birlikte olduğunu bilen kulun, mükelleflik yolundaki zorluklara göğüs gereceğine dair *işâretler* vardır.⁷⁹ Bosnevî'nin *işâret* kavramı eşliğinde yapmış olduğu tasavvufî yorumlar bunlardan ibarettir.

Bosnevî -yukarıda aktardığımız örneklerde de görüldüğü üzere- *Asr* sûresini, bir kişinin kemal mertebesine ve vahdet-i vücûd makamına erişebilmesi için neler yapması gerektiğini nazarı dikkate alarak tefsir eder. Tefsir esnasında kullandığı "akl-ı evvel/ilk akıl, kalem-i a'lâ,"⁸⁰ ve

⁷⁷ Bosnevî, *Tefsîru sûreti'l-asr* (Carullah, 2129), 98a.

⁷⁸ Bosnevî, *Tefsîru sûreti'l-asr* (Carullah, 2129), 99a.

⁷⁹ Bosnevî, *Tefsîru sûreti'l-asr* (Carullah, 2129), 102a-b.

⁸⁰ Akl-ı Evvel (ilk akıl): ilk yaratılmış, Vahdet mertebesi, Nur-i Muhammedî, Cebraîl, İnsanın hakikati, arş. Allah Teâlâ önce akl-ı evveli sonra onun aracılığı ile tüm diğer şeyleri yaratmıştır. Buna ilâhî ilmin zuhuru adı da verilir. Akl-ı

“hazretü'l cem”⁸¹ gibi kavramlarla bu yolculuğun aşamalarına değinir. Ancak konuya yönelik doğrudan, uzun uzadıya, en net anlatımını *asr* kelimesinin sözlük anlamının (sıkmak) izahında yapar.⁸² O bu kısımda *asr*'i bir şeyin diğer bir şeye katılıp sıkılması sonucunda ele edilen yeni bir şey şeklinde açıklar ve bunun üç yönünün olduğunu belirtir.⁸³ Bunlardan *birincisi* ilâhî isimlerin suretidir. Burada ilâhî isimlerin insan-ı kâmilî var etmeye yönelmesi söz konusudur. Böylece ilâhî isimlerin yöneldiği ilk yaratılmış olan akl-ı evvel/Muhammedî hakikat/insan-ı kâmil, tıpkı iki şeyin birbirine katılıp sıkılmasında olduğu gibi bütün ilahi isimlerin feyizlerini, izlerini ve özellikleri kendinde toplamış olur.⁸⁴ *İkincisi* kevnî suret yönüdür. Akl-ı evel mertebesinde bulunan ilâhî emir ve Rabbanî ruh o mertebeden aşağıya inmeye ve insan suretine yerleşmeye ihtiyaç duyar. Allah Teâlâ da bunları yaratılış mertebelerine göre insana yöneltir ve bunlar da tıpkı sıkılmış bir şeyin özelliğinin başka bir şeye geçmesi gibi insanın süflî vücuduna yerleşir. *Üçüncüsü* ise ilâhî isimlerin suretleri ile o isimlerin görülme yeri olan yaratılmışların suretlerini birleştiren ve birbirine katan küllî suret yönüdür.⁸⁵ Bu durumda kemal mertebesine ulaşan insan bu isimlerle özdeşleşir, ilahi suretle birleşir ve onda yok olur. Risalenin işârî tefsir dili ve metoduyla yazılmış bir sûre tefsiri olduğunu vurgulamak ve buna ilaveten Bosnevî'nin tasavvufî yönüne dikkat çekmek amacıyla çok kısa bir şekilde değindiğimiz bu kısım risalede ayrıntılı bir anlatıma sahiptir.

Risalenin tamamı göz önüne alındığında Bosnevî'nin kısmen rivayet ancak çoğunlukla dirayet yöntemini kullandığını söylemek mümkündür. Dirayet metodunda özellikle dilbilimsel verilerden sıkça faydalandığı, kelimelerin ilmi alanına giren konulara dair düşüncelerini anlatımlarına yansıttığı ve bazen Kur'ân ilimlerine dair konulara temas ettiği dikkati çekmektedir. Ancak bütün bunlar işârî yöntemin yani tasavvufî özellik taşıyan açıklamaların içinde erimiş vaziyettedir ve çok az bir yer işgal etmektedir.

4.4. Risalenin Kaynakları

Eser incelenirken dikkat edilmesi gereken hususlardan birisi de kaynakların tespiti meselesidir. Kaynakların neler olduğu, birinci el olup olmadıkları, eser sahibinin bunlardan ne derece yararlandığı, bilgileri doğru aktarıp aktarmadığı ve nasıl yorumladığı gibi konular eser hakkında daha net bilgi vermeyi sağlaması bakımından oldukça önemlidir. Bunlar hem yazara hem de esere artı değer kazandırmaktadır. Bu açıdan Bosnevî'nin *Asr* sûresi risalesine bakıldığında onun -rivayet tefsiri yöntemi kısmını işlerken aktardığımız- birkaç âyet ve bir hadis dışında sadece bir yerde İbn Arabî'nin *Futûhât-ı Mekkiyye*'sine atıfta bulunduğu görülmektedir. O,

evvele verilen diğer bir isim de Hakikatî Muhammediyedir. Bu Allah Teâlâ'nın önce Hz. Peygamber'in hakikatini, sonra ondan diğerlerinin hakikatini yarattığı anlamına gelir. Bkz. Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 36-37.

⁸¹ Hazretü'l-Cem': Bekâ makamlarının ikincisi, tevhid mertebelerinin de beşincisidir. Bu makamda “Halk zahir, Hakk batındır”. Bu makamı idrak eden kişinin sıfatları Hakk'tandır, diğer bir ifade ile bu kişi Hakk'ın sıfatları ile bakidir. Ayrıntılı bilgi için bk. Hakikate Doğru, “Beka Mertebeleri (Varlık Mertebeleri)” (Erişim 05 Haziran 2023.)

⁸² Bosnevî'ye göre *asr* kelimesi a) uzun zaman, b) ikinci namazı ve c) sıkmak anlamlarına gelir. Her bir anlam için bk. Bosnevî, *Tefsîru sûreti'l-asr* (Carullah, 2129), 98a, 99a, 100a.

⁸³ Bosnevî, *Tefsîru sûreti'l-asr* (Carullah, 2129), 100a.

⁸⁴ Bosnevî, *Tefsîru sûreti'l-asr* (Carullah, 2129), 100a-b.

⁸⁵ Bosnevî, *Tefsîru sûreti'l-asr* (Carullah, 2129), 100b.

Asr kelimesinin "ikinci namazı" anlamına geldiğini açıklarken Allah Teâlâ'nın öğle ile akşam namazları arasında olduğu için ikinci namazına yemin ettiğini belirtir ve ikinci namazının faziletini kılındığı vaktin diğerlerinden farklı olması ile izah eder. Bu iddiasını İbn Arabî'nin *Futûhât-ı Mekkiyye*'de ikinci namazının değeri ile ilgili söylediği "ikinci namazı hariç diğer dört namazın ilk vakitleri bellidir. İkinci namazın vakti ise her ne kadar bir sınıra yaklaşmış olsa da tam belli değildir. Böylelikle ikinci namazı herhangi bir sınırla sınırlanmaktan uzak olur"⁸⁶ ifadesi ile destekler.⁸⁷

Bosnevî, diğer risalelerinde de benzer bir yöntem izlemiş ve çok az kaynağa yer vermiştir. Onun çoğunlukla atıfta bulunduğu kaynak İbn Arabî'dir. Örneğin Âdiyât sûresi tefsirinde tıpkı burada olduğu gibi bir yerde İbn Arabî'nin *Futûhât-ı Mekkiyye*'sine atıfta bulunmuş;⁸⁸ "Kitâbu'l-Müsteva'l-A'lâ fi'ş-Şurbi'l-Ahlâ fi Tefsîri Kavlihi Teâlâ ve Kâne Arşuhu ale'l-Mâi" adlı eserinde ise İbn Arabî'nin yanı sıra Beydâvî, Ebu's-Suûd ve Suyûtî'den alıntı yapmıştır.⁸⁹ Ancak bunların sayısı oldukça azdır. Onun bu denli az kaynak kullanması her ne kadar olumsuz bir özellik gibi gözükse de kendisinin Bayrâmî Melâmîliğinin halifesi ve yazılarının da tasavvufî içeriğe sahip olduğu dikkate alındığında kısmen mazur görmek mümkündür. Çünkü risaleler okunduğunda onun bu tefsirleri, bilgi aktarmaktan ziyade içinde bulunduğu yolun öğretilerini müritlerine aktarmak amacıyla yazdığı anlaşılmaktadır.

4.5. Risalenin Tahkiki

Bosnevî'nin tefsir yöntemini incelediğimiz tal'ik yazısı ile kaleme alınmış bu risalenin tahkikini de yaptık. Ancak, bu makalenin sınırlarını aşacağından dolayı, bunu başka bir çalışmaya ayırmaya karar verdik.

Sonuç

Yazma eser kütüphanelerindeki eserlerin tanıtılması, ilmi ve kültürel mirasın gelecek nesillere aktarılmasına, toplumun tarihi ve entelektüel zenginliklerini keşfetmesine imkân sağlar. Bunlardan birisi henüz çoğunluğu gün yüzüne çıkartılmamış olan Abdullah Bosnevî'nin risaleleridir. Tasavvufî kimliği ile ön plana çıkan Abdullah Bosnevî'nin altmıştan fazla eser kaleme aldığı ve bunlardan 28 tanesinin tefsire yönelik olduğu bilinmektedir. Henüz çoğunluğu gün yüzüne çıkartılmamış olan bu risaleler üzerinde yapılan çalışmalar, Bosnevî'nin tefsirci kişiliğini ve diğer tefsir risalelerini daha iyi anlamamıza olanak sağlamaktadır. Bu çalışmada Bosnevî hakkında kısa bilgi vererek onun Asr sûresi tefsiri risalesini yöntem bakımından inceledik. Böylece

⁸⁶ Muhammed b. Alî Muhyiddîn İbnü'l-Arabî, *el-Futûhatü'l-mekkiyye*, ed. Ahmed Şemsüddîn (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 4/366.

⁸⁷ Bosnevî, *Tefsîru sûreti'l-asr* (Carullah, 2129), 99b.

⁸⁸ Abdullah Bosnevî, *Tefsîr-i sûre-i âdiyât* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Kasıdecizade, 745/1), 4b.

⁸⁹ 'Abdullah Bosnevî, *Kitâbu'l-müsteva'l-a'lâ fi'ş-şurbi'l-ahlâ fi tefsîri kavlihi teâlâ ve kâne arşuhü ale'l-mâi* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Carullah, 2129), 53a.

hem bu eseri ilim dünyasına kazandırmış hem de Bosnevî'nin tefsirci kişiliğine ve diğer tefsir risalelerine dikkat çekmiş olduk.

Bosnevî risalesinde her ne kadar rivayet-dirayet tefsir yöntemlerinden istifade etse de içinde bulunduğu sosyokültürel çevre ve buna ilaveten takipçisi olduğu ibn Arabî ekolünün etkisi ile ağırlıklı olarak işârî yöntemle sûreyi tefsir etmiştir. Genellikle sûreye giriş tefsirlerinde yer alan Mekkî-Medenî, sebab-i nüzul, âyet sayısı ve sûrenin faziletleri gibi bilgilere hiç değinmemiştir. Derinlemesine dilbilimsel konu anlatımı yapmamış sadece kendi görüşlerini desteklemek için dilbilgisi verilerinden faydalanmıştır. Normalde tasavvuf ehlinin halk arasında çok yaygın olan âyet veya sûre açıklamasında sade bir dil kullanması beklenirken Bosnevî'nin bu risalede oldukça ağdalı ve ağır bir dil kullandığı göze çarpmaktadır. Bu muhtemelen risalenin ana temasından ve hitap ettiği kitleden kaynaklanmaktadır. Çünkü risalede tasavvuf felsefesi alanını ilgilendiren insan-ı kâmil ve vahdet-i vücud mertebesine nasıl erişileceği konusunun bir mutasavvıf gözüyle anlatımı söz konusudur. Bu anlatıma muhatap olan kitle de tasavvuf yolunda belli bir mesafe kat etmiş ya da en azından bu yolda ilerlemek isteyen salık/mürit konumunda olan kişilerdir. Ancak bununla birlikte Bosnevî'nin belki de bu zorluğu bir nebze de olsa hafifletmek için âyetlerin tefsirinde maddelendirme yoluna gittiği ve böylece bilgilerin mantıklı bir yapıya yerleşmesini, anlaşılması zor olan konuların biraz daha kolay anlaşılmasını sağladığı görülmektedir.

Bosnevî'nin Asr Sûresi tefsiri risalesi üzerine yapılan bu çalışma, onun sadece tasavvuf alanında değil, aynı zamanda tefsir, felsefe ve diğer ilim dallarında da derin bilgi sahibi sûfî bir âlim olduğunu açıkça göstermektedir. Bu araştırma ayrıca, henüz üzerinde herhangi bir çalışma yapılmamış el yazması risalelerinin ilim dünyasına kazandırılmasının muhtemel büyük faydalarını ortaya koymaktadır. Bosnevî'nin diğer risalelerinin incelenmesiyle, ilim dünyasına yeni ve değerli katkılar sunulabileceği öngörülmektedir.

Kaynakça

- ‘Aclûnî, İsmail b. Muḥammed b. ‘Abdu’l-Hâdî el-Cerâhî el-‘Aclûnî ed-Dimeşkî Ebu’l-Fidâ’ el-
‘Keşfu’l-Ḥafâ’. thk. ‘Abdu’l-Ḥamîd b. Aḥmed b. Yûsuf b. Hendâvî. 2 Cilt. b.y.: el-Mektebetu’l-
‘Aşriyye, 1420/2000.
- Açıl, Berat (ed.). *Osmanlı Kitap Kültürü, Carullah Efendi Kütüphanesi ve Derkenar Notları*. İstanbul:
İlem Yayınları, 2020.
- Akpınar, Ömer Faruk. “Fezâilü’l-Kur’ân Edebiyatı”. *İslâm San’at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*
IX/17 (2011), 177-194.
- Akseki, Ahmet Hamdi. *Asr Suresi Tefsiri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018.
- Albayrak, Halis. *Tefsir Usulü*. İstanbul: Şule Yayınları, 1998.
- Alpaydın, Mehmet Akif. “Abdullah Bosnevî'nin Tefsir Risaleleri ve Türkçe Âdiyât Suresi Tefsiri”.
Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 9 (2017), 367-385.
- Ateş, Süleyman. *İşârî Tefsir Okulu*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1998.
- Aydar, Hidayet. “Abdullah Bosnevî ve Tefsir Risaleleri”. *Tefsir Araştırma Dergisi* II/1 (2018), 74-99.

- Aydemir, Abdullah. "Fezâilü'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/532-534. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Aydın, Muhammed. "Rivayet Tefsiri' Kavramı ve Kur'an'ın Kur'an ile Tefsiri: Eleştirel Bir Yaklaşım". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2009), 1-32.
- Bağdâdî, İsmâil b. Muḥammed el-. *Hediyetü'l-ârifin 'esmâü'l-müellifin ve âşâru'l-muşannifin*. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâşî'l-'Arabî, 1951.
- Baş, Derya Çakır. "Abdullah Bosnevî'nin Tecelliyâtü Arâisi'n-Nusûs'unda Teşbih ve Tenzihe Dair Görüşleri". *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* XIV/31 (2013), 33-56.
- Bayramoğlu, Fuat - Azamat, Nihat. "Bayramiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/269-273. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Beydâvî, Ebû Sa'îd 'Abdullâh b. 'Omer el-Şîrâzî el-. *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*. thk. Muḥammed 'Abdurrahman el-Mar'aşlî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâşî'l-'Arabî, 1418.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. 'Alî el-Hüsrevcirdî el-. *Şu'abu'l-İmân*. thk. 'Abdul'aliyy 'Abdulḥamîd. 14 Cilt. Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1423/2003.
- Birişik, Abdulhamit. "Tefsir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/281-290. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Bosnevî, 'Abdullah. *Kitâbu sırrı'l-kabdi ve'l-aşr fi tefsiri sûreti'l-aşr*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Carullah, 2129, 97a-102b.
- Bosnevî, 'Abdullah. *Kitâbu'l-müsteve'l-a'lâ fi ş-şurbi'l-aḥlâ fi tefsiri kavlihi teâlâ ve kâne arşuhü 'ale'l-mâi*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Carullah, 2129, 52b-61a.
- Bosnevî, 'Abdullah. *Tefsir-i süre-i âdiyât*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Kasidecizade, 745/1, 1b-5a.
- Bozkurt, Bircül. "Abdullah Bosnevî'nin Vahdet-i Vücûda Dair Bir Risalesi ya da Kitâbü Tahakkuk". *İslami İlimler Dergisi* XI/1 (2016), 47-66.
- Bursalı Mehmed Tâhir. *Osmanlı Müellifleri*. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1333.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. 2 Cilt. Ankara: Fecr Yayınevi, 1996.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usulü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Cevdet Bey. *Tefsir Usûlü ve Tarihi*. çev. Mustafa Özel. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2002.
- Çetin, Mustafa. *Tefsirde Dirayet Metodu*. İstanbul: Zemzem Yayınları, ts.
- Demirci, Mehmet. "Tefsir İlminin Mahiyeti". *Tefsir İlminin Mahiyeti* 1/1 (2017), 21-46.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usulü ve Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Vakfı Yayınları, 2001.
- DîA. "Melâmiyye (İkinci Devre Melâmîleri, Bayramîler)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/29-35. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Efe, Seyfullah - Efe, Nefise. "Filibeli Nûreddinzâde ve Kadr Sûresi Tefsiri". *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 20 (2022).
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Ḥâmid Muḥammed b. Muḥammed el-. *İhyâ'u 'Ulûmi'd-Dîn*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- İbn Keşîr, Ebû'l-Fidâ' İsmâîl b. 'Omer b. Keşîr ed-Dimeşkî. *Tefsiru'l-Kur'âni'l-'Azîm*. thk. Muḥammed Ḥuseyn Şems ed-Dîn. Beyrut: y.y., 1419.

- İbn Teymiyye, Ebü'l-‘Abbâs Taqıyyüddîn Aḥmed b. ‘Abdilḥalîm b. Mecciddîn ‘Abdisselâm el-Harrânî. *Muḳaddime fi Uşûli’t-Tefsîr*. Beyrut: y.y., 1490/1980.
- İbnu'l-Ḥâcib, İbnu'l-Ḥâcib el-Kurdî el-Mâlikî. *el-Kâfiye fi ‘İlmi’n-Naḥv*. thk. Şâlih ‘Abdul‘azîm eş-Şâ‘ir. b.y.: y.y., 2010.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn ‘Abdurrahmân b. ‘Alî b. Muḥammed el-Bağdâdî. *el-Mevdû‘ât*. thk. ‘Abdurrahmân Muḥammed ‘Osmân. 3 Cilt. Medine: el-Mektebetu’s-Selefiyye, 1966-1968.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn ‘Abdurrahmân b. ‘Alî b. Muḥammed el-Bağdâdî. *Nuzhetu'l-‘A‘yuni’n-Nevâzîr fi ‘İlmi’l-Vucûh ve’n-Nezâîr*. thk. Muḥammed ‘Abdulkerîm Kâzım er-Râđî. Beyrut: y.y., 1404/1984.
- İbnü'l-‘Arabî, Muḥammed b. ‘Alî Muḥyiddin eṭ-ṭâ‘î. *el-Futūḥatü'l-mekkîyye*. ed. Aḥmed Şemsüddin. Beyrüt: Dâru'l-Kütübî'l-‘İlmiyye, ts.
- Karagöz, Mustafa. “Tefsirde Rivayet Dirayet Ayrımının Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti”. *Bilimname: Düşünce Platformu* 2/5 (Şubat 2004), 45-60.
- Kartal, Abdullah. “Sadreddin Konevi'nin Osmanlı Düşüncesine Etkisi: Abdullah Bosnevî Örneği”. ed. Hasan Yaşar. II. Uluslararası Sadreddin Konevi Sempozyumu Bildirileri, 138-141.
- Kartal, Abdullah. “Türkçe İlk Fusûsu'l-Hikem Şerhi: Tecelliyâtü Arâisi'n-Nusûs fi Manassâti Hikemi'l-Füsûs”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VIII/8 (1999), 305-315.
- Kâtib Çelebi, Muştafâ b. ‘Abdullâh Ḥâcî Ḥalîfe. *Keşfü'z-zunûn ‘an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. 6 Cilt. Bağdat: Mektebetu'l-Muşennâ, 1941.
- Kılıç, Mahmud Erol. “İbnü'l-Arabî, Muhyiddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/493-516. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Ḳurṭubî, Ebü ‘Abdullâh Muḥammed b. Aḥmed el-Ḥazrecî el-. *el-Câmi‘ li-Âḥkâmi'l-Ḳur‘ân*. thk. Aḥmed el-Berdûnî-İbrahim İtfeyyîş. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mıṣriyye, 1384/1964.
- Mâturîdî, Ebû Maşûr Muḥammed b. Muḥammed el-. *Te‘vîlâtü Ehli’s-Sunne*. thk. Meccî Bâsellûm. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-‘İlmiyye, 1426/2005.
- Muḥammed Abduh. *Sûretü'l-‘asr*. Kahire: Mecelletü Menâr, ts.
- Muḥammed ‘Abdurrahîm, Muḥammed. *et-Tefsîru’n-nebevî ḥaşâişuh ve meşâdiruh*. Ḳâhire: Mektebetü'z-Zehrâ’, 1992.
- Muḥibbî, Muḥammed ‘Emîn b. Faḍlillâh b. Muḥibbiddîn ed-Dimeşķî el-. *Ḥulâşatu'l-Eşer fi A‘yâni'l-Ḳarni'l-Ḥâdî ‘Aşer*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru Şâdir, ts.
- Önal, Recep. “İman ve Mahiyeti Konusunda Mutezile ile Ehl-i Sünnet Polemiği”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (2015), 121-146.
- Özcan, Tahsin. “Veliyyüddin Cârullah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/38-40. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Öztürk, Mustafa. *Tefsirin Halleri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Sa‘lebî, Ebû İshâķ Aḥmed b. Muḥammed b. İbrâhîm eş-. *el-Keşf ve'l-Beyân*. thk. Ebû Muḥammed b. ‘Âşûr. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi'l-‘Arabî, 1422/2002.

- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muḥammed el-Ḥudayrî es-. *el-İtkân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muḥammed Ebû'l-Faḍl İbrâhîm. 4 Cilt. b.y.: el-Hey'etu'l-Mıṣriyyeti'l-'Amme li'l-Kuttâb, 1394/1974.
- Şemsuddîn İbnu'l-Ğazzî, Ebû'l-Me'âlî Muḥammed b. 'Abdurrahmân b. el-Ğazzî. *Dîvânu'l-İslâm*. thk. Seyyid Kisrevî Ḥasan. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1411/1990.
- Şeyḫî, Mehmed Efendi. *Vekâyi'u'l-fudalâ*. ed. Derya Örs. 4 Cilt. İstanbul: T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018.
- Uludağ, Süleyman. "İşârî Tefsir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/424-428. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1996.
- Yağmur, Oğuzhan Şemseddin. *Zemaşerî'nin Kurân'ı Yorumlama Yöntemi*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2020.
- Zehabî, Muḥammed Ḥüseyn ez-. *et-Tefsîr ve'l-müfessirün*. Kâhire: Mektebetü Vehbe, 1985.
- Zerkeşî, Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. 'Abdullâh b. Bahâdır eş-Şâfi'î ez-. *el-Burhân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muḥammed Ebu'l-Faḍl İbrâhîm. 4 Cilt. b.y.: Dâru 'İhyâ'i'l-Kutubi'l-'Arabiyye, 1376/1957.
- Ziyai, Ali Ekber. "Abdullah Bosnevî Efendi (ö. 1054/1644) ve 'Sırr-i Yakîn' Risalesi". *Misbah: İslamî Düşünce ve Araştırma Dergisi* III/9 (2014), 81-96.
- Zürkânî, Muḥammed 'Abdül'azîm ez-. *Menâhilü'l-'irfân fi 'ulûmi'l-kur'ân*. Kâhire: Matb'atü 'İse'l-Bâbi'l-Ḥalebi ve Şürekâhu, 3. Basım, 1948.